

УДК 159.922.4:316.647.8

Сердюк С. В.

ФУНКЦІЇ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена функціям етнічних стереотипів, їхньому значенню у формуванні та існуванні етнічної свідомості, а також їхньої ролі у перебігу міжетнічних відносин. Стаття ґрунтується на аналізі зарубіжних досліджень з даної проблематики.

Поняття "стереотип" ввів у науковий обіг У. Ліппман, назвавши цей феномен ментальними "картинками в голові". З самого початку ментальні картинки про етнічні групи цікавили дослідників переважно у негативному контексті міжетнічних

відносин, де головними формами соціальної взаємодії були суперництво, конфлікти, дискримінація. Тому ставлення дослідників до етнічних стереотипів набуло переважно негативного характеру. Вони практично ототожнювалися з етнічними упе-

редженнями або розглядалися як їхні когнітивні компоненти.

Ще одна причина такого підходу до етнічних стереотипів криється в самому їхньому характері. Міжетнічні установочні утворення відрізняються некритичністю, обмеженістю, а часто й викривленням когнітивного змісту. Багато дослідників розглядали етнічний стереотип як "неправильне" відображення, що виникає на основі неточностей, "алогічних мисленневих процесів", "упередженості", "недостовірних знань", "ригідності", "етноцентризму" (Simpson, Yinger; Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, Sanford; Levine, Campbell) [1]. Головною темою більшості дискусій навколо етнічних стереотипів стала проблема їхньої "хибності", "ілюзорного характеру". Такий підхід визначав пошуки "зерна істини" в етнічних стереотипах, критеріїв їх обґрунтованості й відводив дослідників від реальних проблем.

В останні десятиліття у дослідженнях етнічних стереотипів став домінувати "неоціночний" підхід. Вони стали розглядатися не як погані чи добрі, а як природні і закономірні елементи свідомості й розводяться з упередженнями. В етнічних стереотипах є важливою не істинність чи хибність їхнього когнітивного змісту, а закріпленість у відповідному знанні та його емоційна наповненість [2]. Пов'язаність міжетнічних установок з емоційною сферою етнічної самосвідомості підкреслюється багатьма дослідниками. Г. Кцоєва виділяє емоційно-оціночний компонент як домінуючий у структурі етнічного стереотипу [3]. Міжетнічні установки закріплюють емоційно-оціночне ставлення до власної етнічної групи, до інших етнічних груп та окремих їхніх представників. Саме тому міжетнічні установки виявляються упередженими, і тому одним із головних критеріїв їх диференціації є ступінь їхньої емоційної насиченості, їх "позитивності" чи "негативності". Рівень афективної зарядженості установок тісно пов'язаний із психологічним розумінням "норми" міжетнічної взаємодії.

Результати емпіричних досліджень етнічних стереотипів у контексті позитивних у цілому між-етнічних відносин показали, що їхньою головною змістовою опорою є традиційна етнічна культура [4]. Етнічні стереотипи — це передусім культурні утворення. Вони є природними і неминучими доти, доки існуюватимуть народи й етнічні групи.

Формування упереджень і забобонів пов'язане з глибинними змінами структури етнічних образів. Соціальне їх конструювання обумовлене, таким чином, не так етнокультурними факторами, як сучасними економічними, соціальними, політичними причинами. Тому у порівнянні з етнічним стереотипом як глибинною культурною установкою упередження і забобон — це нібито більш соціальна установка. Їх формування, так само як і зворотні

трансформації, значною мірою залежать від конкретної суспільно-історичної ситуації. У такому розумінні етнічний стереотип та етнічне упередження слід розглядати як регулятивні механізми різного рівня міжетнічних відносин.

У лінгво-семантичному ракурсі етнічний стереотип є узагальненою схемою вербальних ознак, що мають свою стійку структуру [5]. Етнічний стереотип складає ту частину системи знань про світ, яка відображає відмінності між народами. На основі дихотомії "Ми — Вони" у його структурі виділяються два компоненти. Це автостереотип — сукупність атрибутивних ознак щодо дійсних чи уявних специфічних рис власної етнічної групи і гетеростереотип — сукупність атрибутивних ознак щодо інших етнічних груп. Автостереотип і гетеростереотип є не автономними одиницями, а структурними взаємозалежними компонентами єдиного цілісного утворення особистісної чи групової самосвідомості. "Ми — Вони" є узагальненим протиставленням. Етнічний стереотип відображає не дві, а набагато більше етнічних реальностей. Число гетеростереотипів, що розрізняються у структурі етнічного стереотипу, залежить як від історії між-етнічних відносин, так і від особливостей безпосереднього етноконтактного середовища. Кількість автостереотипів також варіює в залежності від етнокультурної маргінальності носія стереотипу.

Етнічний стереотип як регулятивний елемент етнічної самосвідомості виконує три головні функції: пізнавальну, комунікативну і функцію захисту позитивної етнічної ідентичності.

Пізнавальна функція етнічного стереотипу широко вивчалася на основі когнітивного підходу до дослідження стереотипізації. Ця традиція як науковий напрямок була позначена ще у ранніх роботах Г. Олпорта, а в 1970—1980 роках продовжена як спеціальна сфера дослідження у роботах Г. Тежфела та його колег. На основі когнітивного підходу етнічний стереотип вивчався як процес формування понять, концептів, узагальнень, як процес категоризації [6]. У результаті визначилося, що стереотипи слугують для спрощення міжетнічної диференціації та "економії" сприйняття у ситуаціях міжетнічної взаємодії. Немає ні теоретичних, ні емпіричних підстав припускати, що формування узагальнень про інші етнічні групи радикально відрізняється від формування узагальнень про інші категорії об'єктів.

Етнічний стереотип слугує також і комунікативним цілям. Формуючись у кордонній зоні культурних контактів на основі систем етнічних уявлень про уявні і дійсні риси власної та інших груп, стереотип психологічно закріплює ставлення до власної етнічної групи, стосунки між групами і, відповідно, ставлення до окремих її представників. Тому зона функціонування етнічного стереотипу

включає, окрім пізнавальної сфери, і власне комунікативну.

На основі актуалізації етнічного стереотипу як системи ознак-уявлень прогнозується поведінка іншої сторони й, у відповідності з прогнозом, встановлюється психологічна комунікативна дистанція, яка реально регламентує процес міжетнічної взаємодії. Етнічний стереотип слугує засобом раціоналізації власних дій і вчинків у ситуації міжетнічної взаємодії. На рівні соціальної перцепції це виражається у поясненні-виправданні (з позиції інтересів власної групи) відносин між етнічними групами, конкретної етноконтактної ситуації чи власної поведінки щодо членів іноетнічних груп [7]. Деякі дослідники визначають стереотипи як імовірнісні передбачення поведінки. У ситуаціях міжетнічної взаємодії стереотипи не так ініціюють поведінку, як служать "гідами" поведінки. Це передбачає розгляд етнічного стереотипу як сформованої інтенції здійснення певної дії у ситуації міжетнічної взаємодії і, відповідно, як когнітивно-емоційну основу регуляції міжкультурної комунікативної поведінки.

Третя функція етнічного стереотипу — зміцнення і захист позитивної етнічної ідентичності. У системі соціалізації кожної здорової етнічної культури закладено механізм виховання у її представників почуття переваги родових етнокультурних цінностей. Це не лише елементи етнічної культури, а й засадничі психологічні умови збереження етнічної спільноти як цілісного і неповторного організму. Відображаючи прагнення людей до збереження й укріплення позитивної етнічної ідентичності, етнічний стереотип відіграє важливу соціальну роль як чинник консолідації і фіксації етнічної групи.

Етнічні стереотипи — це когнітивні інструменти підтримання оптимальної проникності етнічних кордонів [8]. Оптимальність полягає в тому, що щільність етнічних кордонів, з одного боку, повинна бути не меншою, ніж це потрібно для збереження групи як самостійного і цілісного етнокультурного утворення. З іншого, — не більше, ніж це необхідно для безперервної взаємодії і взаємообміну між різними народами. Стійкість етнічних стереотипів свідчить про те, що на когнітивному рівні існує певна константа відмінностей між групами. Уніфікація культур на технологічному рівні породжує зворотні процеси на психологічному. Не випадково відмінність стає однією з найважливіших цінностей сучасного світу. Зменшення культурної розрізненості активізує систему етнічного стереотипу. В умовах міжетнічної напруженості функція етнічних стереотипів по захисту позитивної етнічної ідентичності гіпертрофується. Вони трансформуються і роблять етнічні кордони щільнішими.

Поняття етнічного кордону ввів у науковий обіг норвезький антрополог Фредерік Варт [9]. Для нього етнічний кордон — це насамперед поняття соціально-психологічне, тому культурні характеристики етнічних груп не є найголовнішими для його розуміння. Культурні характеристики можуть змінюватися, крім того, для сусідніх етнічних груп у зв'язку з численними запозиченнями часто наявне розмивання культурних відмінностей [10]. Це також не можуть бути культурні прояви на рівні поведінки, оскільки вона все більше уніфікується. За виразом В. Тишкова, етнічна група — це не реальність набору об'єктивних ознак, а реальність відношень.

Етнічний кордон — це результат універсальної для людей тенденції розрізнити світ на "чужих" і "своїх" на основі етнічної належності. Це опозиційна тенденція, а значить її домінування поляризує будь-яку ситуацію, у тому числі й ситуацію етнічної взаємодії. Для етнічної групи це, принаймні, означає масове усвідомлення етнічної належності і відносно чітко виражену національну елітою колективну волю виділитися, позначити і захистити свою культурну відмінність. Для членів групи стають актуальними категоріями спільна назва і культура, віра у спільне походження, асоціювання себе з певною територією, спільна історична пам'ять і внутрішньогрупова солідарність. В організації групових процесів особливої значимості набуває не схожість (на основі універсальної міжкультурної системи цінностей), а відмінність (на основі системи цінностей однієї певної культури), не загальне, а специфічне. Головною областю функціонування універсальної опозиції "Ми — Вони" стають міжетнічні відносини.

Опозиція "Ми — Вони" є центральним компонентом різних концепцій міжгрупових і міжетнічних відносин. На емпіричному рівні як структуруючий принцип вона використовується у численних дослідженнях стереотипів, установок і цінностей як елементів етнічної самосвідомості й ідентичності.

Альтернатива "Ми — Вони" виступає головним структурним параметром при дослідженні Т. А. ван Дейком когнітивних моделей етнічних ситуацій на основі аналізу дискурсу їхніх учасників [11].

Із зростанням соціальної та етнічної напруженості етнічний кордон з умоглядного концепту перетворюється на об'єктивну реальність. Етнічні кордони стають щільнішими і штучними, коли питання етнокультурної різноманітності груп змінюється проблемою розвитку протиріч між їхніми вимогами. У цьому разі етнічний кордон стає вже не місцем зустрічі етнічностей, а лінією їхнього зіткнення.

Ставлення до інших як до "чужих" означає існування меж взаєморозуміння, що відображають відмінності у судженнях, цінностях, способах поведінки [12].

Етнічний кордон може перетворитися на чітку демаркаційну лінію, якщо її психологічний зміст доповнюється територіальними, конфесійними чи лінгвістичними еквівалентами. Це відбувається, коли у міжетнічних відносинах починає домінувати той чи інший фактор. Із зростанням міжетнічної напруженості етнічні кордони в ситуації між-етнічної взаємодії стають все чіткішими. У дійсності етнічні кордони реальніші за адміністративні, оскільки саме вони розділяють народи. Виражений етнічний кордон пов'язаний із зниженням етнічної толерантності і накладає обмеження на міжетнічні взаємодії.

Етнічний кордон структурує і феноменологічне поле міжетнічної напруженості, організовуючи когнітивно-емоційні утворення у глобальні системи понять. Такою глобальною системою понять у радянській і пострадянській науці є "етнічна самосвідомість", у західній науці — широко досліджувана "етнічна ідентичність" або "етнічність". Такі комплексні міжкультурні феномени можна розглядати як моделі ситуацій між-етнічної взаємодії.

У більшості соціально-психологічних досліджень етнічні стереотипи розглядаються як структурний елемент етнічного образу поряд з упередженнями, забобонами. Етнічні образи є різновидом етносоціальних уявлень і складають основний зміст етнічної ідентичності як когнітивно-мотиваційного ядра етнічної самосвідомості. Г. Солдатова виділяє три взаємопов'язані процеси, на основі яких формуються етнічні образи. Це ототожнення особи з етнічною групою і її самовизначення через етнічну групу (самоідентифікація); диференціація власної та інших етнічних груп і усвідомлення міжетнічних відмінностей (етнічна ідентифікація й між-етнічна диференціація); усвідомлення відношення до власної і до інших етнічних груп. В етнонапружених ситуаціях етнічне самовизначення й усвідомлення між-етнічних відмінностей відбувається саме через диференціацію ставлення до найзначиміших етнічних груп [13].

Етнічна ідентичність — це не лише прийняття певних групових уявлень, готовність до схожого образу мислення і переживання спільних етнічних почуттів. Це також побудова системи відносин і дій у різних ситуаціях між-етнічної взаємодії. Таким чином індивід визначає своє місце у багатонаціональному суспільстві і засвоює способи поведінки всередині і за межами своєї групи.

Зростання між-етнічної напруженості, екстремальні ситуації, свята й інші події, де проявляється етнічна специфіка, сприяють виявленню якостей народу, характерних для нього в минулому і за-

кріплених як найвдаліших адаптивних способів поведінки. Уявлення про них є важливою частиною етнічної ідентичності. Ці уявлення взаємодіють з установочними утвореннями і створюють конативні (поведінкові) структури етнічності, котрі задають способи внутрішнього пової організації та мобілізації групи.

В історичні періоди благополуччя етнічна належність губиться серед ідей та образів сучасного світу [14]. У кризові періоди історії, коли індивід прагне зберегти рівновагу, філогенетично пізніші ідентичності втрачають свою актуальність і поступаються місцем "старим" і "перевіченим" груповим "належностям", тим, котрі є найдоступнішими, стійкими та близькими повсякденній свідомості.

За умов позитивних між-етнічних відносин категорія "національність", як правило, опиняється підпорядкованою. Головувати можуть: "стать", "вік", "фах", "соціальне становище" тощо. Етнічний стереотип тут "не працює", і негативні етнічні атрибуції у рамках даної ситуації не актуалізуються. Вони ніби залишаються в іншій когнітивній площині.

В умовах конфлікту етнічне виступає на перший план, головним критерієм протиставлення його учасників стає етнічна приналежність. У таких випадках етнічність як соціальна категорія задає свій ракурс соціальної перцепції. Згідно з поглядами С. Московічі, це "свій" прототип ідентифікаційної матриці, і, відповідно, активізація особливої когнітивно-оціночної системи, котра визначає організацію зовнішньої і внутрішньої інформації в етноконтактних ситуаціях [15].

Наше сприйняття і пізнання формує специфічну картину світу, й відповідно до неї ми діємо у навколишньому світі. Потреби і мотиви займають ніби проміжне місце між образами і дійсністю. Спонукаючи або не спонукаючи до дії, вони скорочують чи подовжують дистанцію між установочними утвореннями, до яких належать стереотипи, упередження, забобони, цінності тощо, та нашими вчинками. Особливий вплив на поведінку справляють базові потреби. До числа останніх психологи відносять і потребу в ідентичності, в належності. Е. Еріксон розглядав психосоціальну ідентичність як необхідну умову для збереження здоров'я індивіда, його внутрішньої цілісності і стабільності, як важливу особистісну потребу [16]. Дослідження К. Леві-Стросса відкрили цікавий факт, що фізичній смерті індивіда передують соціальна смерть [17].

Е. Фромм визначав ідентичність як "...безумовний психобіологічний принцип поведінки, обумовлений необхідністю вижити" [18].

За умов зростання між-етнічної напруженості сприйняття має тенденцію переходити на вищі рівні абстракції. Підґрунтям цього процесу є депер-

соніфікація, коли люди сприймаються не як конкретні особи з усіма своїми специфічними особливостями, а передусім як представники тієї чи іншої етнічної групи. Це призводить до зниження внутрішньої диференційованості змісту етнічних образів, до їх узагальненості та спрощеності. В результаті у несхвалюваній групі типу "осіб кавказької національності" перестають розрізняти дружньо налаштовані групи і не бачать конкретних, "гідних" людей.

Скорочення дистанції між поведінкою й установками щодо іншої етнічної групи визначається зростанням неадекватності їх когнітивного змісту, зниженням їхньої когнітивної складності та внутрішньої диференційованості, зростанням негативного афективного заряду. Усі ці особливості набувають особливого значення і посилюються в ре-

зультаті актуалізації етнічного ракурсу соціальної перцепції у ситуаціях міжетнічної напруженості.

Соціально-перцептивний механізм, що набуває центрального значення в умовах зростання міжетнічної напруженості,— це вибірковість міжетнічного сприйняття. Відбувається відсів позитивної інформації і скривлення тієї, що надходить. У фокусі уваги залишається інформація, котра підтверджує вже існуючі негативні стереотипи. Та інформація, котра не підтверджує їх, відкидається. Помічається стійка тенденція негативних етносоціальних уявлень до самовідтворення і самопідтримання.

Отже, етнічні стереотипи виступають формою вираження етнічної свідомості і відіграють важливу роль у підтримці етнічної ідентифікації індивіда й етнічної спільноти.

1. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности.— М.: Смысл, 1998.— С. 50.
2. Шихрев П. Н. Исследование социальной установки в США // Вопросы философии,— 1973— № 2,— С. 159—166.
3. Кцоева Г. У. Опыт эмпирического исследования этнических стереотипов // Психологический журнал.— 1986.— № 2.— С. 41—50.
4. Солдатова Г. У. Вказ. праця.— С. 67.
5. Там само.— С. 70.
6. Allport G. The Nature of Prejudice, Cambridge, 1954.
7. Hamilton D. Illusory correlations as a basic for stereotyping. In: Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior, Hillsdale, NY, 1981.
8. Солдатова Г. У. Вказ. праця.— С. 85.
9. Там само.— С. 21.
10. Тишков В. А. Идентичность и культурные границы // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах.— М., 1997.—С. 15—44.
11. Дейк Т. А., ван. Язык. Познание. Коммуникация.— М: Прогресс, 1989.
12. Там само.— С. 23.
13. Солдатова Г. У. Вказ. праця.— С. 50.
- Либон Г. Психология народов и масс.— СПб., 1995.
- Moscovici S. The phenomena of Social Representation. In: Social Representations, Cambridge, 1984.
- Erikson E. Psychosocial Identity. In: A Way of Looking at Things. Selected Papers / Ed. by S. Schlein, NY, 1995.
- Леви-Стросс К. Структурная антропология.— М, 1983.
- Фромм Э. Человеческая ситуация.— М.: Смысл, 1994.— С. 64.

Serdyuk S. V.

FUNCTIONS OF THE ETHNICAL STEREOTYPES AND THEIR ROLE IN FORMATION OF ETHNICAL IDENTITY

The functions of ethnic stereotypes, their influence on ethnic identity and significance in the interethnic relations are discussed in this article. The article is based on the analysis of foreign researches on given problems.